

Hösten 1941

Spithamn i frontlinjen

Sven Borrman

Konsekvensen av sista världskrigets kamp mellan Tyskland och Sovjetunionen och vad den innebar för oss estlandssvenskar vet vi alltför väl. Vi fick ju vår beskärda del av detta vansinnets rasande utbrott.

Under åren 1941 - 44 drog kriget fram över vår bygd i varierande utsatthet. P.g.a. att den av ryssen väl befästa ön Odinsholm låg utanför vår by Spithamn, kom vi som bodde där i ett mycket farligt och utsatt läge under månaderna september fram till början av december hösten 1941. Under denna tid befann sig byn i frontlinjen med återkommande artilleribeskjutning. Jag skall med egna och andra bybors minnesbilder försöka återge några händelser från denna tid, vilka har etsat sig särskilt fast.

Ön Odinsholm ligger ca en mil utanför byn och dess grova artilleri skulle i samband med det av Sovjet annekterade Hangö på finska sidan utgöra låset för infarten i Finska viken.

Under den tyska arméns framryckning i Estland föll Reval den 28 augusti 1941. Någon dag senare, en solig söndag i månadsskiftet augusti/september, när vi pojkar spelade volleyboll nere vid Skånvike, kom en förtrupp tyskar på ett tiotal man vandrande från Naiva över Å-moen. Bland oss fanns även några som var utmobiliserade av ryssen och som höll sig gömda i skogen. I tron att det var ryska specialförband som kom för att bränna byn sprang dessa mot skogen innan det gick upp för oss att det var tyskarna som nu kom som befriare, vilket de ju var och blev mottagna därefter. Glädjen hos byborna var stor och tyskarna njöt av den välvilja som mötte dem. Mjolk och bröd bjöds hjältarna. Helt ogenerat fick sedan de större pojkar bära en del av deras vapen på väg ut till udden. Förtroendet var ömsesidigt. Denna förtrupp återvände samma dag samma väg tillbaka.

Efter detta kom sedan de krigiska händelserna slag i slag. Först kom ett par dagar senare två imponerande artilleripjäser (tydligt av franskt ursprung) till byn och ställdes upp nere mot skogen i Sevres Alback. Det var tyska försvarets kustbatteri 502. Åkerlappar och beteshagar framför lämnade fritt skjutfält ut mot Odinsholm (Holmen). Fördelen med detta och för oss i byn var att skogsremsorna intill stränderna, Storlagge och Lillagge, skärmade av all insyn för ryssen, medan tysken hade fri insyn mot Holmen från utkikstornet på Bäre. Något senare ordnades två utkiksplatser till i långa välväxta tallar vid Kardon på udden och på Å-moen.

Artilleriduellerna från ömse sidor började någon dag senare. Tyskarna släppte upp ballonger till väders för beräkning av vinddrift, och hade rekvirerat spaningsplan som målsökare. Sedan brakade det loss. Ryssarna å sin sida hade utmärkt artilleri och luftvärn med god räckvidd, och var irriterande nära det tyska planet många gånger där rökpuffar avslöjade granatexplosionerna, detta trots att planet befann sig långt

Författaren vid Eestvae år 2000.

Foto: Mats Andersson

därifrån över byn i sitt kretsande fram och åter. Av ryssarnas moteld hamnade allt till en början på åkrarna på Gjarda, som låg före byn ut mot Holmen. Ett kärt tillfälle för rysk eld mot byn var när någon begav sig upp i utkikstornet på Bäre för att speja. Trots avskärmning av stegen upp så måste tornet ha stått under ständig bevakning med god kikare. Många av dessa granater mot tornet och byn exploderade faktiskt inte, utan låg kvar på sina nerslagsplatser till förtret för bönderna i byn.

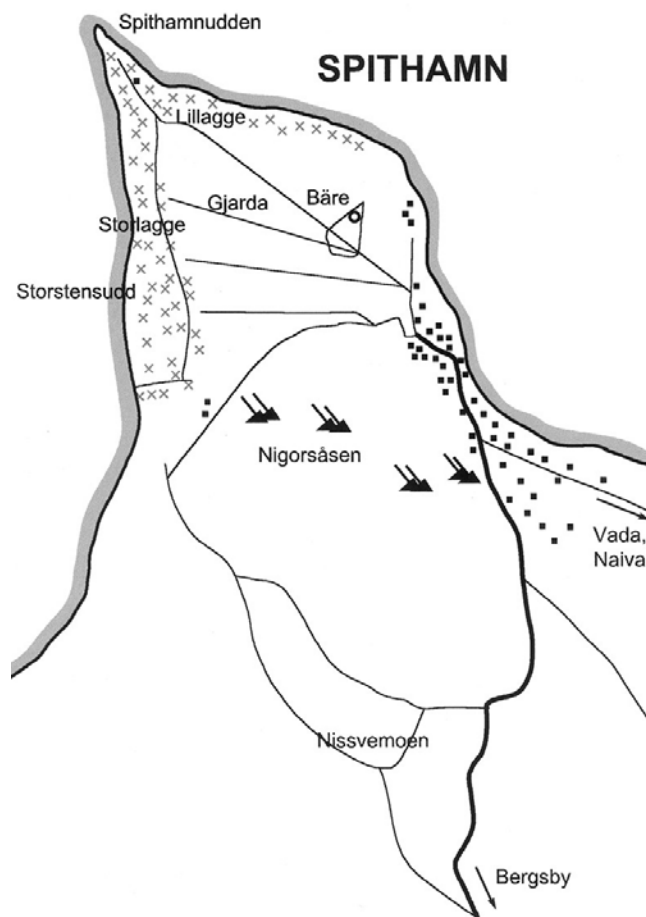
Att sätta följande händelser i kronologisk ordning och rätt i tiden är svårt eftersom de olika skeendena till en början kom slag i slag inom en kort tidsrymd. En incident som emellertid inträffade de här första dagarna var när två ryska jaktplan stationerade på Dagö flög över byn. Med sin riktade kulspruteeld mot Bentas loge, där tyskarna hade sin oljedepå liggande synlig utanför, började det brinna i höet. Innan elden hade spridit sig lyckades tyska militärer dessbättre släcka den. Tidigare på morgonen samma dag hade tyskarna lyckats skjuta loss en estnisk båt som låg förtöjd vid bryggan på Holmen (ev. släppte ryssen den eftersom det brann ombord) och några äldre pojkar var nere på stranden för att se hur båten i den nordvästliga vinden drev ner mot Naiva strand, där vraket ligger synligt än i dag.

Planen, som höll på att sätta eld på byn med sina tätt liggande hus, besköt nu grabbarna på stranden så att sanden piskades runt dessa. Bentas-Arne berättar "Plötsligt såg jag hur sanden intill mig började stänka upp och förstod först inte varför. Sedan sprang jag och tog skydd intill en nätbod när det gick upp för mig vad det var frågan om". Turligt nog träffades ingen.

Innan den andra flygattacken mot byn kom, hade tyskarna ställt en liten luftvärnskanon på Hendors åker, mot Finska viken till. De plan som nu flög över byn var ett jaktplan och ett större plan som kunde buklanda på vatten. Det hade motorn ovanpå flygkroppen och flög erbarmligt långsamt. Meningen var att bomba de tyska kanonerna, men bomberna missade målet i djupled med ca 200 m. I riktning mellan Holmen och kanonerna hamnade de tre bomberna där emot rätt. Under tiden brassade den lilla tyska luftvärnskanonen på så gott den kunde med sina spårlysgrenater, vilka dock inte nådde upp till planen, fast dessa inte flög alltför högt.

Under de här dagarna inträffade en tragisk händelse i byn då två jämnåriga grannpojkar, Evald och Henry, var på Nissve-moen av ren nyfikenhet för att titta på de ryska försvarsanläggningar som några veckor tidigare i iordningställt och sedan lämnats i all hast med mycket kvarlämnat material. Det var på samma ställe som undertecknad, min kamrat Reine, farbror Alexander och grannen Mats-Volde någon vecka tidigare blev beskjutna av en rysk patrull från Odinsholm. Dessa gjorde en inspektion där i det vakuum som uppstod innan tyskarna tog över. Ryssarnas "rookie vjår", "upp med händerna", ropades dessbättre på någorlunda långt håll den gången och vi lyckades rädda våra liv i en vild flykt, medan kulorna slog i träd och buskar runt oss i kroppshöjd. För Evald och Henry slutade besöket på samma ställe dessvärre med ond bråd död. En kvarlämnad granat släckte deras unga liv. Självförvållat kanske, men upphovet till olyckan var en annans, maktbegärets två despoter som slogs om herraväldet i Europa.

I mitten på september månad, ca två veckor efter tyskarnas ankomst, vaknade vi i byn av att det förekom skottlossning. Pappa och jag rusade ut för att ta reda på vad som pågick. En tysk officer, barhuvad och med en liten pistol i handen, passerade just farstun och motade in oss igen i ganska bryska ordalag. Även om den tyska gevärselden i byn hördes mest så förekom det även intensiv skottlossning från andra sidan av Gjarda åt Nigorsa till. När sedan de välbekanta ryska "urraaa"-ropen hördes var det inget tvivel om vad det var som pågick. Ryssen måste ha landsatt en trupp bakom Storlagge på Derhamnsidan. Dessvärre bestod den tyska truppen i byn i stort sett endast av den närvarande artilleribetjäningen med lätt beväpning. Dessa drog sig dessutom i skydd lite bakom byn. Ute vid Nigorsa fanns det några signalister inhysta i Mattias

Karta över Spithamn med omgivning, som visar platser där händelserna i artikeln utspelar sig.

hus. Dessa var obebäpnade och flydde därifrån. I Anders hus hade de estniska, av tyskarna enrullerade gränsvakterna, de "golbåndat", stationerat sig. Två av dem var på vakt vid Derhamns brygga när ryssarna gjorde ett landstigningsförsök där i den tilltagande dagern. Från sitt värn besköt de ryssarna när några hade tagit sig upp på bryggan. Två av ryssarna miste livet på bryggan medan resten gav sig av ut igen under beskjutning.

De två vakterna sprang nu mot byn för att slå larm och stötte då ihop med två ryssar på väg mot Lintrasbacka. Den ena av ryssarna sköts till döds medan den andra sårades och påstods ha gömt sig i skogarna. Den ena av de två esterna, Paul Arakas, sprang därefter in i Lagge för att ta sig fram i skydd av skogen och blev då vittne till hur några ryssar var på väg genom Lagge fram till Gjarda, där de låg och besköt byn. Avståndet till byn därifrån var och är ca 700 m och någon större precision var det väl inte i den ryska beskjutningen. Maktlös fick han gömma sig i en buske tills ryssarna drog sig tillbaka.

Under tiden hade vi i Jakasa tagit skydd i farbror Antons källare av betong och kalksten. Dessvärre vette dörröppningen ut mot Gjarda och vi beslöt oss för att fly bort mot Å-moen, mot skogvaktarbostället Vada och estniska byn Peraküla. På väg ner mot

stranden visslade några granater över byn i riktning från Lagge och ut i vattnet. Jag har undrat över detta, men vet att samtidigt under den här ryska beskjutningen så hittades ett 30 mm bakstycke till en granat som satt fast i Nigors-Mattias hus. Hade ryssarna fört med sig en liten kanon i land?

Många bybor vandrade av samma orsak och rädsla som vår, på vägen över Å-moen. Andra stannade hemmavid. Nigorsfolket, som låg närmast den ryska landsstigningen, övernattade i Esmars tillfälligt övergivna hus i byn.

När vi kom ut ur skogen vid Peraküla mötte vi en tysk trupp med lastbilar och fotfolk på väg mot Spithamn. Även om vi därmed ansåg att faran var över, stannade vi till vid den första gården Uuetoa (Nystugan). Vi blev mycket vänligt och med stor omsorg mottagna av våra estniska grannar, som lagade mat åt oss och lät oss övernatta där vi fick plats. Nästa dag återvände de flesta till byn. Några, däribland far och mor med mina småsyskon, hade tidigare stannat till vid Vada och stannade där några dagar.

Återkommen till byn vimlade det av tyska soldater som aldrig behövt komma i strid därför att ryssarna tydligen i god tid återvänt till Holmen. Ett tjugotal ryska skyttegröpar var grävda i sanden ca hundra meter beräknat från Nigorsa ut mot Spithamns udde. Platsen där de landsteg kallades för Storstenudd. Hur många ryssar som var med vid landstigningen är svårt att sia om, men ett trettiootal man kan väl inte vara så fel gissat. Syftet med den kampanjen vet väl endast de överlevande, väldekorerade, ryska nationens hjältar själva, de som enligt Maida Limbakk var på återbesök under efterkrigstiden på sin ö, som enligt deras egen historiebeskrivning alltid hade varit befolkad av ryssar.

Dagö föll i tyskarnas händer och någon mer flygattack mot byn förekom inte. Rutinmässigt höll man ändå igång beskjutningen mot varandra med för byborna pinande osäkerhet om var nästa granatnerslag skulle ske. Annat som hände under tiden, till stor glädje för ryssen, var när ett tyskt pontonplan nödländade i sjön utanför byn under intensiv beskjutning. Vattenkaskaderna stod höga runt planet innan det lyckades komma undan bakom udden, reparerades under några dagar, och flög därifrån med några skott efter sig. Någon tid därefter rundade 8-10 tyska minsvepare udden i tidig morgonstund, alltför sent för att inte bli upptäckta från Holmen. Tydligen ett fint objekt för ytterligare rysk övnings-skjutning. Olyckligtvis var folk ute för att ta upp nät och långrev den här tiden på morgonen och blev nu blandade med de tyska minsveparna som sökte skydd inne i viken. För att ytterligare strö salt i såren s.a.s. vaknade tyskarna som var inhysta hos Larsosa och upptäckte att, som de trodde, ryssarna höll på med ytterligare en landstigning. Just när jag kom fram till strandbrinken där Larsos hus låg,

klev det ansvariga befälet ut på farstustrappan knäppande byxor och livrem, kastade en blick utåt, konstaterande, aha ryssen, och gav order om eld från den lilla kanon som stod uppställd någon meter från dörren. Därute, vid ankringsplatsen Kors-dan, blev det nu rena kaoset med skötbåtar och minsvepare i en enda röra, beskjutna från två håll. Minsveparna blev nu tvungna att vända utåt igen, bort från byn mot Baldinska. En av båtarna var ändå så illa skadad att den sattes på grund innanför Ekestain, och ytterligare en blev så skadad att den sjönk en bit utanför viken på en relativt grund sandbank. Besättningen på den båten beredde sig nattkvarter i mitt och mina syskons sovrum. Hur vi fick plats i huset är en gåta, så trångbodda som vi var förut med två familjer, samt även med delar av Holmens barnrikaste familj inhysta.

Nästa stora händelse kan ha hänt någon gång i början av oktober. Tyskarna hade samlat en del artilleri i Naiva och Bergsby, fyra dubbelbatterier i Spithamn och någon även i Roslep. Vad man kan förstå efteråt så var nog avsikten den att försöka landsätta trupp på Odinsholm. Några flatbottnade landstigningsfarkoster med propelleraxlarna stickande bakåt, utåt, låg beredda i Derhamn. Eldledningscentralen fanns i Nigors-Mattias kök. I fyrataget en morgon gavs order om eld med början av batteriet som låg vid Nigorsa. Vad jag och övriga minns var att det flammade i ett under kanske fem till tio minuter, för att plötsligt tystna. Några försök att sätta iland trupp gjordes heller inte, varför vet vi inte, men den ryska motelden som nu kommit igång ordentligt både hördes i luften och vid nedslag, vilket var skrämmande nog, tydligen även för tysken.

Efter detta drog tyskarna bort allt sitt artilleri förutom haubitsarna som låg i hörnet intill landsvägen vid Jakas Svensbacka. En söndag förevisade tyskarna propagandafilm i Benhuse för sina militärer där det även var fritt för bybor att vara med och titta. Benhuse var fyllt med militär och oss ungdomar. Förevisningen var krigsfilm från slag där tyskarna gick segerrika fram. Det dånade av briserande granater från högtalarna inne i Benhuse och väldiga bränder där tyska stridsvagnar forcerade fram i ryska bondbyar. Ingen därinne hörde att det utanför hade briserat ett tiotal ryska granater på Sån som platsen kallades. Det var ca 100 meter mellan Benhuse och de tyska haubitsarna. Däremellan, i spridd ordning, låg dessa nerslag mer eller mindre nära Benhuse och haubitsarna. Skickligt av ryssarna att i blindo träffa så nära sitt irritationsmoment, haubitsarna, och tur för oss att ingen av granaterna slog ner i det fullpackade Benhuse.

Ingen i byn omkom eller blev allvarligt skadad av den ryska beskjutningen mot byn. Endast en granat hamnade mitt i centrala byn mellan vårt hus Jakasa och Bentasa. Mellan husen var det ca 20 meter och något närmare Bentasa slog granaten ner i den nu

frusna marken. En skärva slog igenom timmerväggen på ett uthus hos Bentasa och en tysk som satt och skrev i vår kammare fick en skärva in genom fönstret och in i ugnen bakom sig. Nära mittbena i det fallet. Bakstycket till den granaten lämnade en halmstrut efter sig när den slog genom vår taknock. Övriga nerslag var mest före byn och något väster om denna. Man kunde även hitta nerslag vid ängevalla Bromana där två grova granater slog ner, den ena utan att explodera. Vid östra sidan, intill vattnet av Eestvae, fanns en djup krevadgrop något omotiverat.

I Hendors-Kristians hus i utkanten av byn bodde en äldre man, en Holmbo. Mannen var ute i bastun i ett ärende med fårskinnspälsen på när ryssarna ovetandes äntligen fick in en fullträff. Av bastun återstod ingenting annat än utspritt virke, medan mannen halvnaken och utan sin fårskinnspäls stod där bland spillrorna oskadd men omtöcknad. Jákas-Oskar, som såg mannen naken, påstod att han endast hade fått några blåmärken och tappat all känsel under några veckor.

Tragiskt nog blev även två estniska flickor arkebuserade vid Nissve-moen under den här tiden. De bodde då hos Å-pojkarna Halberg och ansågs glada och trevliga enligt besökare där. Vad de hade gjort, och blev anklagade för, vet ingen, men den här tiden när vår familj bodde vid Vada ett tag, och jag var på väg hem till byn en morgon, höll några tyskar på att laga den markliggande förbindelsen till Naiva på Å-moen. De tittade otäckt misstänksamt mot mig utan att jag kunde förstå varför. Någon hade klippt av deras ledningstrådar. Om de här flickorna blev anklagade för detta är svårt att säga, men det var efter denna händelse som flickorna blev skjutna av två ester.

I början av december lämnade ryssarna Odinsholm. Vintern kom, blev kall och isen frös till ordentligt mellan ön och fastlandet. Tyskarna kunde nu köra med bil ut till Holmen och så småningom även byborna med häst och släde. Där ute i ryssarnas förråd hittades mjöl, gryn och saltad fisk samt ett grått bomullstyg lämpligt för kvinnfolk att sy kläde av. Mjölet och grynen var delvis oätliga p.g.a. att ryssarna hade hållt fotogen över alltsammans. Denna hade dessbättre inte trängt igenom överallt och även lite svag fotogenlukt kunde tolereras om man var tillräckligt hungrig. Jag var med pappa ut en gång, och i min minnesbild finns bevarat att det låg ett skelett av en människa i en sänka, samt hur de grova kanonerna låg kullvräkt med sina kragar runt eldrören. Närmare hamnen och förrådshuset stod det två luftvärnskanoner helt intakta och i förrådskjulet låg det balar av något slag.

De estniska vakterna, som blev alltmer irriterade över trafiken ut till Holmen, sköt några varningsskott för att skrämmas mot foror som kom i land. En gång ute vid Nigorsa hade de bestämt sig att beslagta allt som folk hade med sig från Holmen. Man mötte långt ut på isen och dirigerade alla hemvändande till Nigor-

sa. Vid Anders loge genomletades slädarna ordentligt. Jag stod vid gaveln på Anders hus bredvid två av de golbåndade, då Bentas-Arne försökte smita undan i skogen vid Lagge. Då skrek den ene av esterna "laske maha" (skjut ner honom) åt den som höll ett gevär i handen, vilket han samtidigt försökte rycka åt sig. Men den andra skrek ett skarpt "ei" och Arne slapp berövas livet. Arne blev dock infångad och liksom alla andra den gången av med sina fynd. Någon mer resa gjordes dit ut i nattligt månsken, men för övrigt var det slut med den trafiken, och epoken Odinsholm och ryssar var slut för oss för den här gången.